

Анна Бучинська

ПАРЛАМЕНТСЬКА КАМΠΑНІЯ 2019 РОКУ В УКРАЇНІ
В ОЦІНКАХ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ВИБОРАМИ

У статті проаналізовано основні повноваження міжнародних організацій спостереження за виборами та їх роль у виборчому процесі. Досліджено попередні висновки місії спостереження за виборами під час позачергових парламентських виборів в Україні у 2019 році.

Ключові слова: міжнародні організації спостереження за виборами, довгострокові та короткострокові спостерігачі, парламентські вибори, виборчий процес.

Buchynska A. The 2019 Parliamentary Campaign in Ukrain in Estimates of International Election Observation Organizations. The basic powers of international election observation organizations and their role at the electoral process are analyzed in this article. The preliminary findings of the election observation missions during the early 2019 parliamentary elections in Ukraine are examined.

Key words: international election observation organizations, long-term and short-term observers, parliamentary elections, electoral process.

В історії України 2019 рік запам'ятається як рік оновлення влади. Після перемоги на президентських виборах під час своєї інавгураційної промови 20 травня 2019 року Володимир Зеленський зробив заяву про розпуск Верховної Ради восьмого скликання. На наступний день Президент підписав указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» [1], відповідно до якого голосування мало відбутися 21 липня. Президент використав свої

повноваження, щоб розпустити парламент на підставі того, що правляча коаліція не мала підтримки більшості у парламенті [2]. Указ був опублікований 23 травня, а вже з 24 травня 2019 року в Україні офіційно розпочався виборчий процес, який протікав в умовах очікування рішення Конституційного Суду [3]. Указ Президента викликав невдоволення у 62 народних депутатів, які надіслали до Конституційного Суду України подання щодо конституційності цього указу. В поданні йшлося про те, що указ не відповідає такому елементу верховенства права, як юридична визначеність, оскільки не містить належного обґрунтування наявності підстав для дострокового припинення повноважень парламенту [4].

Відповідно до статті 76 Конституції України строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років [5], тому Верховна Рада восьмого скликання, яка була обрана 26 жовтня 2014 року [6], мала б діяти до проведення чергових виборів народних депутатів України, які мали б відбутися 27 жовтня 2019 року. Проте Конституційний Суд України 20 червня визнав конституційним [7] указ Президента України Володимира Зеленського про розпуск Верховної Ради та призначення позачергових парламентських виборів. Організатори виборчого процесу мали діяти у вкрай стислі терміни, адже на підготовку виборів відводилось 58 днів, замість 90 [8] (відповідно до положень статті 16, пункту 2 про вибори народних депутатів). Проте це не завадило провести вибори та сформувати Верховну Раду дев'ятого скликання, адже наприкінці квітня відбулися президентські вибори, під час яких була проведена ревізія необхідного до виборів інвентаря, оновлено списки виборців та членів виборчих комісій.

Слід зазначити, що немалу роль у проведенні голосування та обрання народних депутатів відіграли представники вітчизняних та міжнародних організацій спостереження за виборами. Наявність офіційних спостерігачів є гарантією чесних, незаангажованих та прозорих виборів, запорукою недопущення можливості зловживання прогалин у виборчому законодавстві, наданню виборцям

певності в об'єктивності та демократичності виборів, визнанні результатів виборів на міжнародній арені.

Ступінь дослідження проблеми. Питання, пов'язані з проведенням виборів та участю в них офіційних спостерігачів, є **об'єктом дослідження** багатьох вітчизняних науковців. Зазвичай дослідників цікавить проблема впливу українських громадських організацій на виборчий процес, у той час як О. Боринська [9], О. Марцеляк [10], О. Пахолок [11], Н. Яковенко [12] та ряд інших науковців акцентують свою увагу на дослідженні міжнародних місій спостереження за виборами. Варто зазначити, що в наукових працях висвітлено лише певні аспекти діяльності міжнародних спостерігачів та проаналізовано їх напрацювання на попередніх виборах (до 2014 року). Тому метою статті є **аналіз оцінок та висновків міжнародних організацій спостереження за виборами упродовж парламентської кампанії 2019 року**, а саме: напрацювання Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ/ОБСЄ), міжнародної неурядової організації «CANADEM» та Європейської мережі організацій зі спостереження за виборами (ENEMO). Вище перелічені організації заслуговують більш детального вивчення, адже вони були найбільш масштабними, їхні ґрунтовні напрацювання були сформовані завдяки безпосередньому збору інформації довгострокових та короткострокових спостерігачів, які можна розцінювати як емпіричну базу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спочатку буде проаналізовано загальну інформацію про місії, а потім проведено аналіз їх звітів на основі системного підходу. Зокрема, ми зазначимо основні зауваження та зафіксовані порушення, які були помічені під час виборів народних депутатів. Звичайно, під час дослідження ми не можемо порівнювати звіти різних міжнародних організацій, які проводили спостереження за виборами, адже існував ряд факторів, які вплинули на збір інформації та її аналіз (зокрема, кількість спостерігачів, їх досвід роботи, фінансування, стандарти та вимоги щодо збору та опрацювання інформації).

Відповідно до Закону про внесення змін до деяких законів України щодо спостереження за виборчим процесом в Україні,

ухваленого у лютому 2019 року, офіційним спостерігачем від іноземних держав і міжнародних організацій не може бути громадянин (підданий) держави, яка визнана Верховною Радою як державою-агресором або державою-окупантом [13]. Через це громадянам Російської Федерації було заборонено бути в складі місій спостереження за виборами. Таке рішення викликало певний резонанс на міжнародній арені. Директор Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ/ОБСЄ) Інгібьюорг Сольрун Гісладоттір у своєму листі до Міністерства закордонних справ України висловила своє глибоке розчарування та жаль через те, що Верховна Рада прийняла вищезазначений закон. Як наголошує І. Гісладоттір, спостерігачі від БДПІЛ не представляють свою країну, а всю місію спостереження за виборами, залишаються неупередженими та діють відповідно до встановлених стандартів [14]. І все ж, Павло Клімкін, діючий на той час міністр закордонних справ, у своєму листі до директора БДПІЛ/ОБСЄ, який також був оприлюднений на його офіційній сторінці в соціальній мережі, заявив, що уряд України готовий сприяти роботі місій спостереження за виборами, за винятком спостерігачів, які є громадянами РФ [15]. Тож вибори 2019 року відбулися без російських спостерігачів.

Напередодні парламентських виборів 2019 року Центральна виборча комісія зареєструвала 21 міжнародну організацію, загальна кількість спостерігачів становила 1602 особи, а також окремо 117 спостерігачів з 12 іноземних країн [16]. Для кращого сприйняття інформації сформовано таблицю на основі даних з ЦВК.

	Назва міжнародної організації спостереження за виборами	Кількість спостерігачів
1	Бюро демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки та співробітництва в Європі (БДПІЛ/ОБСЄ)	728
2	Міжнародна неурядова організація «CANADEM»	178

3	Європейська мережа організацій зі спостереження за виборами (ENEMO)	156
4	Світовий Конгрес Українців	143
5	Громадська Спілка «Міжнародне Співтовариство з Прав Людини»	68
6	Національний Демократичний Інститут Міжнародних Відносин	64
7	Парламентська асамблея Організації з безпеки та співробітництва в Європі	61
8	Український Конгресовий Комітет Америки	32
9	Благодійний фонд «Міжнародна комісія з прав людини»	29
10	Комітет «За відкриту демократію»	29
11	Міжнародний Республіканський Інститут (MPI)	28
12	Парламентська Асамблея НАТО	21
13	Міжнародний експертний центр виборчих систем (ICES)	16
14	Європейський Парламент	15
15	Організація за Демократію та Економічний Розвиток – ГУАМ	8
16	Міжнародна Фондація за належне врядування (IFBG)	7
17	Міжнародна громадська асоціація «Вибори і демократія»	6
18	Європейський Союз	4
19	Міжнародна федерація ліберальної молоді (IFLRY)	4
20	Міжнародна неурядова організація «Координаційний ресурсний центр»	3
21	Європейська платформа за демократичні вибори	2

Основні принципи роботи міжнародних спостерігачів регламентовані в Кодексі належної практики у виборчих справах,

який був схвалений Венеціанською Комісією у 2002 р. та в положеннях Керівництва про міжнародно визнаний статус спостерігачів на виборах, схвалений Радою з демократичних виборів та Венеціанською Комісією у 2009 році [10; с. 61]. Відповідно до положень Декларації принципів міжнародного спостереження робота спостерігачів зосереджена на систематичному та всебічному зборі інформації про законодавство, процеси та інституції, пов'язані з проведенням виборів, та інші фактори, що стосуються загального виборчого середовища; на безсторонньому та професійному аналізі такої інформації; розробці висновків щодо характеру виборчого процесу, заснованих на найвищих стандартах точності інформації та безсторонності аналізу. Міжнародні спостерігачі за виборами повинні з повагою ставитися до суверенітету держави, яка проводить вибори, і до прав людини, які має народ цієї країни. Міжнародні місії спостереження за виборами повинні поважати закони країни перебування, її органи влади, у тому числі органи адміністрування виборів, і діяти у спосіб, сумісний з повагою і підтримкою прав людини і основоположних свобод [17].

У вітчизняному законодавстві також окреслено основні принципи роботи міжнародних спостерігачів. Відповідно до статті 79 пункту 6 закону України про вибори народних депутатів зазначається, що міжнародні організації спостереження за виборами мають право бути присутніми на засіданнях виборчих комісій та на всіх етапах виборчого процесу, ознайомлюватися з матеріалами передвиборчої агітації, отримувати копії протоколів та надавати свої рекомендації щодо вдосконалення виборчого процесу та законодавства України з урахуванням міжнародного досвіду. Відповідно, в пункті 10 йдеться про обмеження повноважень, а саме – міжнародні спостерігачі не можуть впливати або втручатися у хід виборчого процесу [8]. Як результат своєї діяльності, після завершення голосування на позачергових виборах народних депутатів, представники міжнародних місій спостереження за виборами, а саме: БДПЛ/ОБСЄ, CANADEM, ENEMO, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї НАТО, Європейського Парламенту, NDI, СКУ та послі

країн Великої сімки, представники Сполучених Штатів Америки [18] оприлюднили попередні звіти щодо організації та проведення виборів. Тож розглянемо більш детально структурні особливості перших трьох зазначених місій та проаналізуємо запропоновані висновки.

- Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ/ОБСЄ) розпочало свою роботу 11 червня та було очолене послом Албертом Йонссоном. Після виборів було сформовано заяву про попередні висновки та результати, які є наслідком спільних зусиль (БДПІЛ/ОБСЄ), Парламентської Асамблеї ОБСЄ (ПА ОБСЄ), Європейського Парламенту (ЄП) та Парламентської асамблеї НАТО (ПА НАТО). До складу основної команди місії входили 24 експерти та 96 довгострокових спостерігачів, розміщених на території усієї країни. В день голосування за процесом спостерігали 118 спостерігачів з 45 країн, у тому числі 695 довгострокових та короткострокових спостерігачів, запрошених БДПІЛ, а також 60 членів делегації ПА ОБСЄ, 15 спостерігачів делегації ЄП та 17 членів делегації ПА НАТО. За процесом відкриття спостерігали представники на 200 виборчих дільницях, а спостереження за голосуванням проводилося на 2634 виборчих дільницях у всій країні. За процесом підрахунку голосів спостерігали на 285 виборчих дільницях, а за встановленням результатів голосування – на 134 ОВК [2].

- Міжнародна неурядова організація «CANADEM» була очолена головою місії, почесним Ллойдом Аксуорті та керівником місії – пані Олею Одинська-Грод. Місія Канади складалася з 50 довгострокових спостерігачів, включаючи членів основної команди, аналітиків та 125 короткострокових спостерігачів, які працювали у всіх областях України, в яких проводилося голосування. В день голосування спостерігачі місії Канади відвідали 1851 виборчу дільницю і 194 окружні виборчі комісії (ОВК) для спостереження за голосуванням, підрахунком та передачею результатів [19].

- Європейська мережа організацій зі спостереження за виборами (ENEMO) розпочала свою роботу з нагляду за

позачерговими парламентськими виборами 2019 року 7 червня та була очолена паном Златко Вуйовичем. Місія ENEMO працювала в складі 40 довгострокових спостерігачів та 76 короткострокових спостерігачів, які в день голосування були присутніми під час відкриття 58 виборчих дільниць, голосування на 763 виборчих дільницях, закриття та підрахунку голосів на 58 виборчих дільницях. Крім того, ENEMO спостерігала за прийняттям виборчих матеріалів та підрахунком результатів голосування у 57 окружних виборчих комісіях [20].

Для кращого розуміння організаційної складової міжнародних організацій спостереження за виборами, слід розібратися в **їх структурі**. Зазвичай місія очолюється головою, який тісно співпрацює з головною командою, до складу якої входять спеціалісти, які завідують певними напрямками дослідження, що стосуються виборчого процесу, зокрема, це політичні аналітики, фахівці з виборчого законодавства, гендерної рівності, медіа простору, національних меншин та інші. Головна команда базується в офісі в столиці, в той час як довгострокові спостерігачі працюють у парах у регіонах (все залежить від кількості залученого персоналу та фінансування). Вони розпочинають свою роботу з початку оголошення виборчого процесу. До їх основних повноважень входить збір інформації «з полів», тобто проведення зустрічей з керівним складом окружних та дільничних виборчих комісій, мерами міст, представниками місцевої поліції, пресою, агітаторами, кандидатами, штабами та керівництвом партій. Після таких зустрічей довгострокові спостерігачі складають звіти та відправляють їх на опрацювання до головного офісу. Короткострокові спостерігачі приїжджають до країни та розпочинають свою роботу безпосередньо за тиждень перед голосуванням. Зазвичай, за чисельністю їх в рази більше, ніж довгострокових спостерігачів. До основних повноважень короткострокових спостерігачів входять безпосереднє вивчення готовності, коректності підготовки до виборів у певних регіонах, констатування порушень, спостереження за процесом голосування, закриття дільниць, підрахунку голосів та здачі бюлетнів в окружні виборчі

комісії, отримання протоколів з висновками голосування. За кожною парою короткострокових та довгострокових спостерігачів закріплений перекладач та водій. Під час усього виборчого процесу опрацьовується вся інформація, яка генерується всіма членами місії, після цього оприлюднюються попередні висновки щодо проведених виборів [21, с. 37].

Відповідно до звітів міжнародних організацій спостереження за парламентськими виборами 2019 року зазначається, що виборчий процес відбувся відповідно до норм українського законодавства, міжнародних стандартів та відобразив волевиявлення виборців [18]. Як зазначив Спеціальний координатор і керівник місії короткострокових спостерігачів БДПЛ/ОБСЄ Ілка Канерва: «Позачергові парламентські вибори в Україні 21 липня продемонстрували повагу до фундаментальних прав і свобод українців. Виборча кампанія була конкурентною, з великою кількістю кандидатів, які представляли широкий спектр політичних партій, хоча траплялися певні порушення, переважно у мажоритарних округах. Загалом учасники виборчого процесу діяли компетентно і ефективно попри обмежений час для підготовки до виборів» [18].

Також експерти зазначили, що вибори відбулися у вкрай складний та нестабільний час для нашої країни, за умов гібридної війни з Російською Федерацією [20]. Цей факт також вніс зміни до виборчого процесу та процедури формування парламенту, адже у зв'язку з анексією Криму Російською Федерацією у березні 2014 року та довготривалою окупацією прикордонних територій Донецької та Луганської областей у 2019 року до Верховної Ради обиралося 424 народні депутати: 225 депутатів – за списками політичних партій у загальнодержавному виборчому окрузі, 199 депутатів – в одномандатних виборчих округах [20]. За даними Державного реєстру виборців загальна кількість зареєстрованих виборців станом на 30 червня становила 35 550 428 осіб [22], не включаючи близько 4,6 мільйона виборців, зареєстрованих в областях, де вибори не можуть бути проведені, та 1 мільйона виборців без зареєстрованої виборчої адреси. 280 922 виборці

подали заяви про тимчасову зміну місця голосування, з яких 65016 – з Криму, Донецької та Луганської областей [19]. Слід зазначити, що за таких умов значна частина населення України була позбавлена можливості та законного права брати участь у волевиявленні та формуванні нового парламенту своєї країни.

Представники міжнародних організацій зафіксували порушення, які стосуються управління виборчим процесом, а саме: позиції в окружних виборчих комісіях та дільничних виборчих комісіях, які можуть бути предметом торгів серед партій, що мають право номінувати членів комісій. Ця практика негативно впливає на незалежність та неупередженість осіб, залучених до організації роботи на виборах, а також на безперервність їх діяльності. Такі практики, разом із великою кількістю заміщень, не гарантують ані стабільності роботи комісії, ані збалансованого складу і пропорційного представництва кандидатів членами дільниць, передбачених законом і усталеною міжнародною практикою [2]. За даними спостерігачів від місії Канади, кількість замін серед членів окружних виборчих комісій варіюється в межах від 30% до 50% [19], а за даними ENEMO, кількість замін сягнула 56% [20]. Звичайно, це є негативним фактором, який погіршує роботу комісій на всіх рівнях, адже нові члени можуть пропустити тренінги та зібрання комісій, на яких вирішуються важливі організаційні питання.

Міжнародними спостерігачами було виявлено низку порушень, пов'язаних з використанням адміністративного ресурсу, та омани виборців, а саме: купівлю голосів, зловживання владою і використання всіх можливих юридичних прогалин, які позбавляли рівних можливостей кандидатів [2]. Спостерігачі з місії ENEMO повідомляли про випадки залучення до агітації мерів міст, які активно підтримували кандидатів в одномандатних виборчих округах, долучившись до запису агітаційних відеороликів або відвідуючи агітаційні заходи [20]. Проте, як зазначають спостерігачі з місії Канади, «такі інциденти були локалізовані, і не було жодного відчуття централізованого використання державних установ, задля впливу на результат виборів» [19].

Водночас більшість співрозмовників БДПЛ/ОБСЄ висловили думку, що перегони у мажоритарних округах зазвичай мають значно більше порушень, ніж загальнодержавні, і відбуваються за участі кандидатів, олігархів та місцевих бізнесменів. Хоча парламент не припиняв функціонувати протягом більшої частини кампанії, близько 70% нинішніх народних депутатів висувалися на переобрання. Низка депутатів і мерів, які були кандидатами, часто зловживали своїми посадами, включаючи обіцянки та надання допомоги, аби переконати виборців. У деяких випадках органи державної влади та місцевого самоврядування або ж однозначно підтримали деяких мажоритарних кандидатів, або ж виявляли до них особливе ставлення [2]. Через такі правопорушення експерти доходять до висновку, що наявність мажоритарних списків провокує місцевих претендентів на владу у парламенті використовувати всі можливі методи приходу до влади, навіть незаконні, тому міжнародні спостерігачі сподіваються, що новий виборчий кодекс усуне низку проблем, пов'язаних з так званими «мажоритарщиками».

Згідно з попередньою оцінкою місії БДПЛ/ОБСЄ на парламентських виборах привласнення брэнда однієї з партій декількома кандидатами, які балотувалися шляхом самовисування, було однією з головних особливостей виборів, яка дістала назву «клонування» [2]. Спостерігачі місії Канади також повідомляли про випадки, коли кандидати, не пов'язані з однією з більш відомих партій, використовували кольори, шрифти та символи цієї партії очевидною спробою асоціювати себе з ними. Крім того, низка кандидатів-мажоритарщиків заявила про асоціювання з подібними політичними партіями, благодійними організаціями, компаніями або неурядовими організаціями [19]. Такі нечесні передвиборчі технології вводять в оману виборців та перешкоджають їх волевиявленню.

Передвиборчу кампанію неможливо увіяти без політичної реклами та агітації. Відповідно до оцінки спостерігачів та експертів з БДПЛ/ОБСЄ приватне телебачення є основним джерелом інформації, наступні за популярністю – Інтернет-сайти,

соціальні мережі та газети. Зокрема, п'ять найбільших приватних медіа груп (Star Light Media, 1+1 Media, Inter Media, Media Group Ukraine і Новини), якими володіють олігархи, мають загальну частку аудиторії понад 70%. Редакційна політика та політичні завдання цих ЗМІ, як на національному, так і на регіональному рівнях, слугують виключно економічним і політичним інтересам їх власників. Такі інтереси значною мірою визначають доступ кандидатів до ЗМІ. Це підриває незалежність і довіру суспільства до медіа [2]. Звичайно, що суспільна думка та уявлення про певну політичну силу ґрунтуються на сукупності інформації, яку отримує виборець, тому роль засобів масової інформації є досить визначальною в передвиборчих перегонах.

Після завершення голосування та публікації попередніх висновків і звітів робота міжнародних організацій не завершується. Остаточна оцінка виборів формується після кінцевого підрахунку голосів, встановлення та оголошення результатів виборів, а також розгляду скарг та апеляцій. Тільки після цього публікується остаточний звіт про вибори, який також містить певні рекомендації щодо удосконалення виборчого процесу [2]. Проте, як зазначають експерти ЕНЕМО, багато недоліків чинного виборчого законодавства, які були зауважені ще у 2014 році, і досі лишаються не вирішеними [20]. Сподіваємося, що з прийняттям нового виборчого кодексу будуть враховані всі побажання експертів та нівельовані прогалини в законодавстві, які дають можливість для недоброчесних маніпуляцій.

Висновки. Отже, можна стверджувати, що як у законодавстві, так і в реальному житті існує низка проблем, які українське суспільство не в силах усунути з року в рік, від одних виборів до інших. Попри заяви експертів про нашу готовність слідування принципам демократії, численні порушення під час проведення виборів запевняють в іншому. Та й численна присутність міжнародних спостерігачів на виборах свідчить про те, що очікуються масові порушення законодавства на всіх рівнях. Для прикладу, під час парламентських виборів у Польщі, які відбулися

13 жовтня у 2019 році, було 10 експертів з головної команди та 10 довгострокових спостерігачів [23], у той час як в Україні загальна кількість тільки від БДПЛ/ОБСЄ налічувала 728 осіб. Це ще раз підтверджує той факт, що Україна є державою з гібридним політичним режимом [24], адже в суспільстві вважається абсолютно прийнятною практикою порушувати виборче законодавство, брати участь у проплачених мітингах, махлювати під час роботи на виборчій дільниці, проголосувати так, як переконує високопосадовець, чи продати свій голос. Аргументами та виправданням таких дій слугують переконання, що вибори все одно нічого не змінять. Але це далеко не так. Досвід країн з консолідованою демократією підтверджує той факт, що чесні та неупереджені вибори є невід'ємною умовою на шляху до оновлення влади та панування демократичних цінностей у суспільстві.

---

1. Указ Президента України №303/2019 Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3032019-27121> (дата звернення: 01.11.2019).

2. Міжнародна місія спостереження за виборами Україна – Позачергові вибори народних депутатів України, 21 липня 2019, Заява про попередні висновки 23 липня 2019 року – URL : <https://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/426410?download=true> (дата звернення: 01.11.2019).

3. Попередня оцінка початку виборчого процесу з позачергових виборів народних депутатів України. ОПОРА. URL: <https://www.oporaua.org/report/vybory/parlamentski-vybory/parlamentski-vybory-2019/18280-poperednia-otsinka-pochatku-viborchogo-protsesu-z-pozachergovikh-vivoriv-narodnikh-deputativ-ukrayini> (дата звернення: 01.11.2019).

4. Конституційний Суд визнав указ про розпуск ВР конституційним // Урядовий кур'єр. 2019. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/konstitucijnij-cud-viznav-ukaz-pro-rozpusk-vr-kons/> (дата звернення: 01.11.2019).

5. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.
6. Позачергові вибори народних депутатів України 2014. Центральна виборча комісія. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp001.html> (дата звернення: 02.11.2019).
7. КСУ визнав конституційним Указ Президента «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» (оновлено). URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/ksu-vyznav-konstytucijnym-ukaz-prezydenta-pro-dostrokovye-prypynennya-povnovazhen-verhovnoyi> (дата звернення: 01.11.2019).
8. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 04.04.2012 р. № 4061-VI. Дата оновлення 18.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17> (дата звернення: 01.11.2019).
9. Боринська О. Моніторинг виборчого процесу як сприяння розвитку демократії. Політичний менеджмент. 2009. Вип. 1. С. 79-86
10. Марцеляк О. В. Роль міжнародного співтовариства у забезпеченні вільних і чесних виборів. Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри: зб. тез доп. XIV Міжнар. наук.-практ. конф. «Від громадянського суспільства – до правової держави». Харків, 2018. С. 59-64
11. Пахалок О. Участь вітчизняних і міжнародних громадських організацій та місій на парламентських виборах в Україні у 2002-2014рр. Східно-європейський національний університет імені Лесі Українки. 2017. С. 172-181.
12. Яковенко Н. Перспективи зовнішньої політики України з огляду на результати парламентських виборів 2012 в оцінках оглядачів. URL: http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_k_2014_21_1_187/c/554-536.pdf (дата звернення: 15.11.2019).
13. Про внесення змін до деяких законів України щодо спостереження за виборчим процесом в Україні: Закон України від 07.02.2019 р. № 2683-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2683-19> (дата звернення: 01.11.2019).
14. OSCE/ODIHR Director disappointed by Ukraine's decision to block participation of Russians in election observation mission. URL: <https://www.osce.org/odihr/410958> (дата звернення: 15.11.2019).
15. OSCE offers Ukraine to reconsider ban on election observers from Russia. URL: <https://www.unian.info/politics/10440315-osce-offers-ukraine-to-reconsider-ban-on-election-observers-from-russia.html> (дата звернення: 15.11.2019).

16. Відомості про офіційних спостерігачів від іноземних держав // Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp041pt001f01=919.html> (дата звернення: 01.11.2019).

17. Declaration of Principles for International Election Observation and Code of Conduct of International Election Observer and Pledge to Accompany the Code of Conduct of International Election Observer. URL: <https://www.osce.org/odihr/16935?download=true> (дата звернення: 01.11.2019).

18. Іноземні спостерігачі високо оцінили організацію проведення виборів в Україні // Вісник Центральної виборчої комісії – URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/2019_3_visnik_cvk.pdf. (дата звернення: 02.11.2019).

19. Канадська місія 2019, Місія Канадем зі спостереження за виборами в Україні. Парламентські вибори. Попередня заява Місії Канади Парламентські вибори в Україні, 22 липня 2019 року – URL : <https://246a6717-b479-424f-a06a-7d70c28c2793.filesusr.com/ugd/08a38ae939c19c29c947e4910ae44b3ebf862c.pdf> (дата звернення: 01.11.2019).

20. Міжнародна місія зі спостереження за виборами ENEMO Позачергові вибори народних депутатів України, 21 липня – Україна 2019, Заява про попередні висновки 23 липня 2019 року – URL: (дата звернення: 01.11.2019).

21. Election Observation Handbook. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). Warsaw, Poland. 2010 URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/68439?download=true> (дата звернення: 02.11.2019).

22. Відомості про кількість виборців в межах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, закордонного виборчого округу (відповідно до частини 5 статті 30 Закону України "Про Державний реєстр виборців"). URL: https://www.dr.gov.ua/ords/portal/!cm_core.cm_index?option=ext_num_voters&pdt=3 (дата звернення: 02.11.2019).

23. Limited election observation mission. Republic of Poland, Parliamentary Elections, 13 October 2019. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/poland/435932?download=true> (дата звернення: 02.11.2019).

24. Nations in transit 2018, Ukraine. Country profile. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/ukraine> (дата звернення: 02.11.2019).